Eva Babáková

ZANIKLÝ LIDOVÝ KROJ V BRNĚ-ŽIDENICÍCH A V JULIÁNOVĚ

Příspěvek k výzkumu kroje na Brněnsku

V XXXV. ročníku tohoto časopisu pojednal dr. L. Kunz o kroji ve Šlapanicích. Do téhož krojového okrsku jako Šlapanice patřil i Juliánov a Židenice, dnes jedno z největších a převážně dělnické předměstí Brna, kde však kroj zanikl už mnohem dřív než ve Šlapanicích, mužský nedlouho po polovině minulého století, ženský v prvních desítiletích století dvacátého.

Židenice jako obec stará, připomínaná už na začátku 13. stol., i Juliánov, vzniklý jako samostatná osada z rozděleného panského dvora teprve r. 1787, patřily k panství kláštera zábrdovského a byly k němu přiděleny také farou a školou. Teprve r. 1871 byla pro Židenice i Juliánov zřízena společná škola v Židenicích a až na konci století si Juliánov postavil školu vlastní[1]). Farně byly Židenice i Juliánov připojeny ke kostelu zábrdovskému až do třicátých let tohoto století a dodnes mají obecní správu i kostely společné. Tyto okolnosti ovlivnily jistě i kroj natolik, že rozdíly mezi krojem v Židenicích a Juliánově jsou v jeho nejstarší známé fázi celkem nepatrné; omezují se vlastně jen na poněkud odlišný úvaz šátku a širší a kratší sukně v Židenicích proti delším a užším sukním juliánovským.

I přes tak velkou blízkost průmyslového města byly Židenice a Juliánov ještě v první polovině 19. stol. převážně zemědělské. R. 1820 bylo v Židenicích, čítajících tehdy 73 čísel, 13 půlláníků a 33 čtvrtláníků. Ještě v r. 1888, kdy už počet obyvatelstva, hlavně dělnického, vzrostl téměř na pět tisíc, bylo v Židenicích 32 starobylých usedlostí rolnických, soustředěných v nejstarší části obce, kde se až donedávna

---

[1]) Martin Zháněl: Upomínka na slavnost památky čtyřicetiletého panování Jeho Veličenstva Císaře a Krále Františka Josefa I., spojenou s otevřením nové školy v Židenicích, vydala obec Židenice 1888.
Vlastivěda moravská — Brněnský okres, str. 131—132, 382—384.

říkalo »v dědině« (dnešní Stará osada). Vlivem těchto starých selských rodů, z nichž některé hospodaří v Židenicích dodnes, udržovaly se z generace na generaci vedle starých zvyků a obyčejů (obchůzka maškar na ostatky, vynášení smrtky) i kroje. Pokud sahají vzpomínky nejstarších pamětnic, nenosily už kroj všechny ženy selské, ale v téže době se oblékaly do kroje i tovární dělnice, které k pořizování krojů vedla především snaha vyrovnat se sedlákům, ukázat, že i ony si mohou dovolit pořídit si kroj. Mezi jejich krojem a krojem, který nosily selky, nebylo v zásadě rozdílu. Protože se však u nich už nepociťuje ona zákonitost kroje, vázanost tradicí jako u sedláků, přizpůsobují si více než sedláci kroj současné módě a tím i urychlují jeho zanikání. Jak působil selský sklon k tradičnosti na udržování starších forem kroje a jak vlivem nositelů neselských se kroj rychleji modernisoval, ukazuje konečný rozdíl mezi krojem židenickým a juliánovským: v době zanikání ženského kroje nedlouho před první světovou válkou vyskytuje se vedle sebe starší fáze kroje v Židenicích a mladší, víc ovlivněná současnou módou v Juliánově, kde vrstva zemědělská byla poměrně slabší.

Kroj mužský.

Jak vypadal původní kroj mužů, je už dnes velmi těžko říci. 82letá M. Uhrová ze Židenic si vzpomíná, že její dědeček nosil jako sváteční oděv delší tmavomodrou vestu hustě zapínanou, košili zdobenou sámečky a vpředu podloženou hrubým plátnem, s vsazenými čtverečky pod paží, černé kalhoty do holínek v dolní části shrnutých a plstěný širák nebo beranici. Dědeček 79leté Josefy Karáskové ze Židenic šil ještě ručně černé kožené kalhoty do holínek, modré, červené i zelené vesty zapínané až ke krku a vpředu vyšívané a košile se širokými rukávy. Ostatní židenické i juliánovské babičky pamatují jako sváteční oblek mužů k muzice už jen černé kratší vesty s klopami podle módy, černé dlouhé kalhoty a u stárků na hlavě »oficírku« s velkou ležatou kyticí z umělých květin, zdobenou barevnými stuhami.

K všednímu oblečení mužů patřila košile, vesta, »cajkové« kalhoty do holínek a krátký, hustě zapínaný kabátek bez podšívky, s malým stojatým límečkem, nazývaný »špenzr« nebo »špenzl«. V zimě se přes něj ještě oblékal kabát.

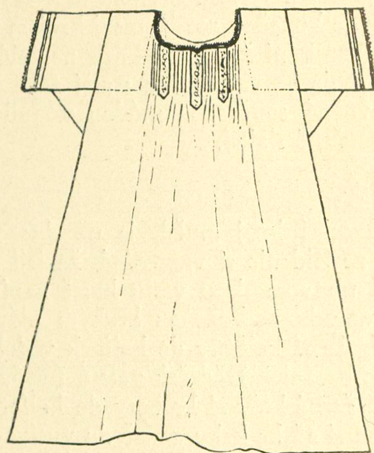
Kroj ženský.

I ženský kroj, ačkoli se nosil o celé půlstoletí déle než mužský, nezachoval se celý v původním stavu v Židenicích i v Juliánově

ani jeden. Bylo tedy třeba hledat v třicetitisícovém předměstí Brna poslední zachované součásti a podle starých fotografií a vyprávění zrekonstruovat jednotlivé fáze, které se v tomto kroji v době asi od osmdesátých let minulého století až do zániku kroje před první světovou válkou vyvinuly.

a) *Kroj sváteční:*

V nejstarší z dosud známých fází vypadal ženský kroj — »šaty« nebo »selské šaty«, jak se všeobecně říkalo — asi takto:

1 *Ženská košile s rukávky ze Židenic*

Košile měla kulatý výstřih ozdobně lemovaný, vpředu byla zdobena sámečky, všitými kraječkami nebo i vyšíváním. Pod paží se vsazovaly čtvercové klínky stejně jako u starých košil mužských a na ramenou bylo plátno zdvojené, aby se košile při nošení trávy nebo vody tak brzy neprodřela. Měla vždy krátké rukávky na konci vyšívané nebo pouze lemované zoubky.

Rukávce plátěné »pergálové« nebo jemné batistové byly zdobeny kolem krku úzkou kraječkou nebo naškrobeným navrapeným tylem

2 *Bílá plátěná zástěra ze Židenic, vyšívaná bíle a červeně*

— t. zv. »rížlem« — a na konci rukávů širší krajkou. Rukávy byly různé šíře i délky a uvazovaly se nad loket. Rukávce se zapínaly vpředu na knoflíčky a pod kraječku nebo »rížl« kolem krku se obvykle uvazovala černá sametka, na niž se zavěšoval medailonek nebo křížek.

Kordulka v této nejstarší známé fázi byla upnutá, sahala jen do pasu a měla hluboký, téměř čtverhranný výstřih. Zapínala se vpředu na knoflíčky. Uprostřed zadního dílu od pasu dolů vybíhaly půlkruhovitě tři t. zv. »šosky«. Poslední tři kordulky tohoto typu, které se v Juliánově zachovaly, jsou hedvábné, kolem okrajů zdobené našívanými černými hádky a korálky.

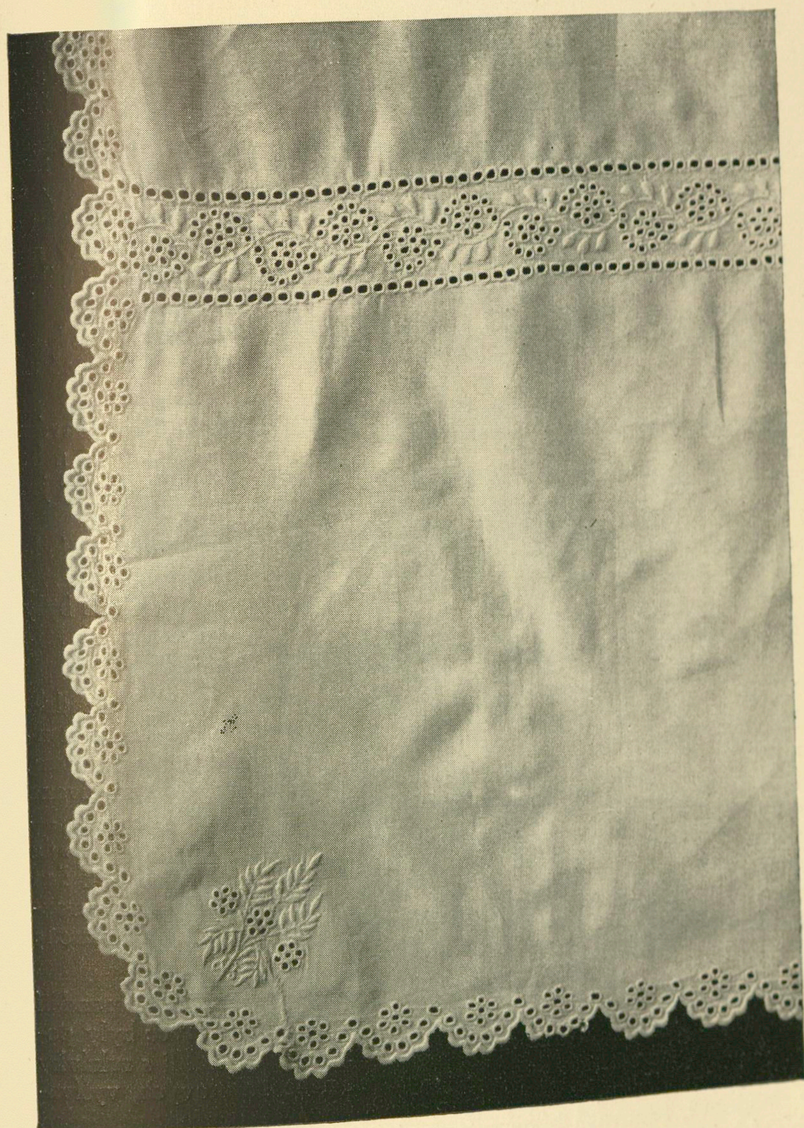
Kordulkám se »šosky«, nazývaným také »slovenské« nebo »slovanské«, předcházely kordulky s »frculkama« — uprostřed vzadu v pase ohrnutými záhyby, které byly také na »marinkách« (viz dále) — ale na ty si nejstarší pamětnice jen nejasně vzpomínají; samy je už nenosily.

Spodní sukně, šité z grádlu a lemované na dolním okraji vyšívanými zoubky nebo našitými krepinkami a kraječkami, byly čtyři až šest; v Juliánově o jednu méně než v Židenicích. Nejspodnější byla nejkratší a úzká tak, že se v ní sotva mohlo chodit; nahrazovala kalhoty. Další sukně byly vždy širší a delší; poslední z nich byla šita stejně jako vrchní sukně z 5—6 půlek. Spodní sukně se škrobily podobně jako rukávce rýžovým škrobem a žehlily za syrova, vlhké. Některé parádnice si v Židenicích i v Juliánově vázaly do pasu pod sukně ještě váleček, naplněný peřím nebo kousky vlny, t. zv. »puš«, po případě i stočený ubrus, aby jim sukně lépe stály. Jiné však tvrdí, že sukně neměly být tak široké v pase, jako na příklad v Líšni, ale že se měly hodně rozšiřovat teprve v dolní části.

Vrchní sukně se šily z 5—6 půlek nejrůznějšího materiálu nejrůznějších barev. Na dolním okraji zespodu měly našitý pruh lehčí látky odlišné barvy (nejčastěji glotu), kterému se říkalo »plech«. Těžší sukně vlněné, tibetové, sametové byly nabrány do úzkého límce, podloženy organtinem a na dolním okraji lemovány »kartáčkem« — nazývaným také »kočičková šňůra« — aby se netřepily. Lehčí sukně atlasové, glotové, batistové, »kartónky«, »mušelinky« a hodně časté »molky« — bílé sukně mulové — se v pase stahovaly šňůrkou a nad dolním okrajem byly zdobeny našívanými hádky nebo »sometkami«.

Zástěry byly jednak bílé plátěné, vyšívané bíle, po případě i červeně, jednak »měňavé«, z barevného hedvábí nebo taftu. Byly poměrně úzké, šité z jedné půle, a sahaly asi 10 cm nad okraj sukně; v pase se stahovaly šňůrkou nebo byly nabrány do úzkého límce.

Bílé plátěné zástěry byly na okrajích ukončeny vyšívanými zoubky a některé měly ještě v dolní části pruh výšivky nebo všité krajky, zvaný »mrščinka«. V horních rozích, které ležely volně na bocích, byl obyčejně bíle nebo červeně vyšit monogram majitelky. Hodně se škrobily a žehlily za syrova zvláštním způsobem: zástěra se přeložila

3 *Roh vyšívané zástěry ze Židenic*

podélně na polovinu, měla-li vzniknout jedna rozmarýnka, nebo na čtvrtiny, měly-li vzniknout rozmarýnky dvě, a pak se skládala a žehlila v šikmých pruzích varhánkovitě tak, že když se rozložila, vznikly na ní šikmé sbíhající se záhyby.

Tyto plátěné zástěry jsou bezpochyby starší než hedvábné zástěry »měňavé«, pokládané za svátečnější, takže bílé vyšívané zástěry se nakonec nosily většinou už jen na neděli k sukním »kartónkám«. »Měňavé« zástěry nebyly nikdy lemovány krajkami, horní rohy nepřesahovaly na boky, nýbrž celý horní okraj byl nabrán do stužky; dolní rohy byly ostré, nezakulacené.

Vzadu přes uvázanou šňůrku zástěry, jejíž konce byly zastrčeny, přehazovala se v polovině přeložená stuha, na okrajích zakončená třásněmi.

Punčochy byly ručně pletené nebo háčkované, v létě a k zábavám bavlněné, v Židenicích převážně bílé, v Juliánově bleděmodré nebo růžové, v zimě vlněné jednobarevné nebo »štráfkované«; sahaly jen pod kolena.

Boty k svátečnímu kroji měly většinou tvar dnešních lodiček; říkalo se jim »haušuchy«, a byly-li z lastinu, »lastinky«. Vedle toho se nosily také šněrovací boty kožené nebo látkové, bíle prošívané. Vpředu byly »haušuchy«, zvláště později v Juliánově, zdobeny mašličkami téže barvy jako ostatní mašle na kroji.

Tureckému šátku, vázanému na hlavu, se říkalo také »hózlendr«. Většinou se vázal velký šátek dvouloketní; použilo-li se šátku menšího, sedmičtvrtního, podkládaly se svázané konce nad čelem papírem, aby se vytvořila »grča«. Tato »grča« je především znakem úvazu juliánovského. V Židenicích se vázal šátek jednak »na věneček« — cípy nad čelem byly zastrčeny a stejnoměrně rozloženy, jednak »na skevu« (skýva) — s cípy zastrčenými po bocích. Jen několik žen v Židenicích a v Juliánově umělo šátek uvázat. Proto se šátek nerozvazoval po každém použití, ale uchovával se většinou na »šturcu« (soška Panny Marie pod skleněným poklopem) uvázaný.

»Půlka« se nosila ke kroji, pokud si ještě pamatují, v pondělí nebo v úterý večer na hody a na ostatky, když už rukávce byly pomačkané. Nenosila se totiž na rukávce, ale pouze na košili s rukávky a kordulku. Ze starších »půlek« plátěných nebo batistových, vyšívaných bílým dírkovým vyšíváním, zachovaly se pouze dvě, jedna v Juliánově, lemovaná bílou tylovou krajkou (dnes v národopisných sbírkách Moravského musea), a jedna v Židenicích, bohatě na okrajích vyšívaná. Ke konci let osmdesátých byly vyšívané »půlky« nahra-

4 *Juliánovský kroj z osmdesátých let 19. stol., který se nosil o hodech a na ostatky v pondělí nebo v úterý večer*

5a *Jedna z nejstarších židenických pamětnic v »marince« a »půlce«*

5b *Jedna z nejstarších židenických pamětnic v »marince« a »půlce«*

zeny kupovanými »půlkami« tylovými — »tyjanglovými«, vyšívanými strojově. I ty se nosily, naškrobené a s krajkami »nakulmovanými«, o ostatcích a o hodech v pondělí večer. Přestaly se nosit zároveň s výše popsaným typem kordulky se třemi »šosky«.

Starší »půlky« plátěné nebo batistové se nosily i k *»marince«*, kabátku, který se zachoval už jen jediný, celý ručně šitý, v Židenicích. Je z tmavofialového silku, sahá pouze do pasu, kde se ohrnuje pruh 6 cm široký, podložený fialovým taftem a tvořící uprostřed vzadu záhyby — t. zv. »frculku«. I na rukávech je ohrnutá manžeta podložena proužky fialového, zeleného a modravého taftu. Všechny okraje jsou olemovány černou sametkou. Do hlubokého, téměř čtverhranného výstřihu »marinky« se uvazovala »půlka« tak, že roh »půlky« vzadu přesahoval přes »marinku«, cípy se vpředu pod zapínáním překřížily a uvázaly vzadu v pase tak, aby jejich vyšívaná část ležela rozložena na sukni. »Marinka« byla součástí svátečního obleku vdaných žen.

Na rukávce bez límečku nebo i do »marinky« nosily původně jen vdané ženy, později k rukávcům i děvčata červený nebo růžový hedvábný šátek velikosti asi 70×70 cm, s třásněmi na okrajích, zdobený barevnými vetkávanými květy nebo pruhy. Neuvazoval se, překřížené cípy se pouze zastrčily do výstřihu kordulky nebo »marinky« tak, aby třásně splývaly přes okraj. Jan Burk v článku Brněnský kroj (ČL XXX, 1930, str. 293—296) pokládá tyto hedvábné šátky za součást kroje, která nahrazuje zaniklé »půlky« jak plátěné, tak pozdější tylové.

Tento typ kroje se udržoval v Židenicích i v Juliánově do začátku let devadesátých. Na fotografiích z této doby vedle starších kordulek hustě zapínaných na knoflíky jsou někdy i kordulky zapínané na háčky a přes zapínání ještě šněrované; šněrování tu má však pouze funkci estetickou.

V polovině let devadesátých pronikají do kroje vlivy současné módy, a to především u kordulky: šije se ze sametu nebo plyše, zadní tři »šosky« se spojují a poněkud zkracují v Židenicích nebo se nahrazují špičkami vpředu i vzadu v Juliánově. Zapíná se jen na háčky a přední díl je zdoben našívanými portami, stužkami i celými aplikovanými šňůrkovými květy. Kolem výstřihu se také našívají skládané stužky středem prošité a na okrajích zoubkovitě vykrajované, které se pak často vyměňují. Celá kordulka je vyztužena »fišpany« z rákosu nebo pružných kovových proužků.

Košile se nešijí s rukávky, pouze s náramky, »půlky« se již nenosí. Zaniklé »marinky« nahrazují kabátky, zvané také »kacabaje«, nej-

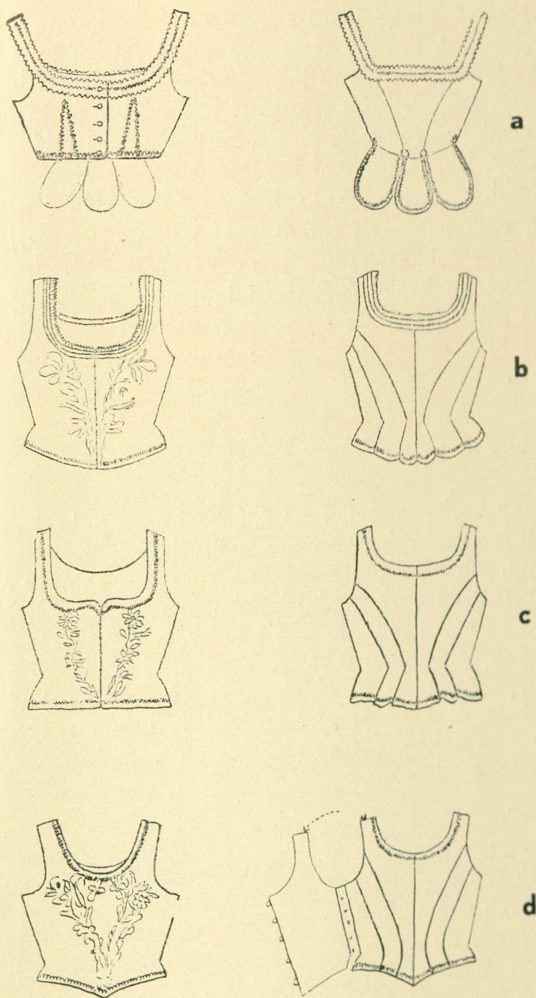
6 *Kroj vdaných žen z Juliánova s plátěnou zástěrou, žehlenou do »rozmarýnky«*

častěji »palmastórové«, sametové nebo plyšové, na léto z látek lehčích, sahající na 15 cm hluboko pod pas, upnuté, s rukávy na ramenou nabranými a dole úzkými, s menším stojatým límečkem u krku. Vzadu v pase se skládaly do tří »tróbek«.

Za velké zimy se přes kabátek ještě přehazoval »vlňák« tak, že horní překřížený cíp se na boku přišpendlil a spodní přidržoval loktem.

V Židenicích se tato fáze kroje udržela až do doby, kdy se kroj úplně přestal nosit, tedy většinou do začátku první světové války, zatím co v Juliánově se ještě před přelomem století kroj vyvíjel dále. Paní Burianová, která v Juliánově kroje šila, vzpomíná, jak tehdy děvčata chtěla mít kordulku ušitou tak, jak byly šity městské šaty, které byly právě v módě a byly vystaveny v Brně ve výkladech; začala tedy šít kordulky prodloužené pod pas, se špičkami vzadu i vpředu, zapínané na háčky ne uprostřed předního dílu, ale na boku tak, že z podšívky kordulky byla ušita ještě polovina předního dílu, která se zapínala ke kordulce uprostřed a přes ni se teprve překládala přední část kordulky ze sametu nebo plyše a ta se zapínala na boku. Tím, že celý přední díl kordulky byl vcelku, mohla se ještě víc rozvinout jeho výzdoba. Také výstřih kordulky se hodně zmenšil a zakulatil. K tomuto novému typu kordulky se už nenosily celé rukávce; všívaly se do ní pouze dva samostatné naškrobené rukávy z mulu nebo jiného jemného materiálu a výstřih byl vyplněn všitým tylem nebo krajkou, nabranými u krku do jedné nebo dvou stužek tak, aby malá část tylu nebo krajky nahoře ještě přesahovala. Stužky byly téže barvy jako mašle na ramenou a velmi široká stuha, našitá na zadní špičce kordulky, nazývaná »paléstra«. Sukně vrchní buď zůstala i nadále široká, v pase nabíraná do šňůrky, nebo se šila z dílů, t. zv. »cviklová«. Začala se šít i z květovaného brokátu stejně tak jako zástěra, která dostává nový střih: má dolní rohy zakulacené a dokola je lemována širokou krajkou.

Asi v r. 1905 se však vedle tohoto »zpanštělého« kroje, za jaký jej Juliánovští vzhledem ke kroji židenickému a líšeňskému pokládají a který je svým charakterem stále ještě spojen s krojem starším, vyskytla v Juliánově i jakási vlastní juliánovská varianta kroje úplně odlišného, o němž někteří v Juliánově soudí, že to měl být nějaký kroj slovenský, jiní jej pokládají za hanácký. Měl volnou kordulku do pasu, uprostřed na prsou svázanou stuhou, rukávce s dlouhými rukávy, nabranými do pásku asi 10 cm pod ramenem a uvazovanými pod loktem, brokátovou zástěru s širokými krajkami a plisovanou, poměrně úzkou sukni převážně černou. U krku se k rukávcům při-

7 *Jednotlivé fáze ve vývoji kordulky v Židenicích a v Juliánově. a) Kordulka s třemi »šosky« z osmdesátých let 19. stol. b) Kordulka z devadesátých let 19. stol. ze Židenic. c) Kordulka ze začátku 20. stol. ze Židenic. d) Kordulka ze začátku 20. stol. z Juliánova*

pojoval oddělený široký límec s krajkami — »krézl« a na hlavu se vázal turecký šátek jiným způsobem než byl vlastní juliánovský úvaz. Juliánovské kolektivum tento kroj neschválilo, nepřijalo, a ty, které se do něho o hodech nebo o ostatcích oblékly, posměšně nazývalo »vařéčkařkami«; tak se totiž říkalo Slovenkám, prodávajícím po domech vařečky, jejichž oblečení prý tento kroj připomínal. Objevil se jen po několik let v Juliánově o hodech a ostatcích a zase zanikl.

Zároveň však zanikal i pravý kroj juliánovský. Příčin bylo několik; jednou z nejdůležitějších je ta, že většina děvčat, která se za svobodna ještě do kroje oblékala, jakmile se vdala, přestala jej — někdy i na nátlak manžela — oblékat nebo dala přednost vypůjčenému kroji kyjovskému, v němž se hody v Židenicích a Juliánově slaví dodnes.

b) *Kroj všední.*

Stejně jako kroj sváteční, i všední kroj žen, pokud se ještě nosil, byl stejný u žen selských jako řemeslnických, jak se říkalo také tovární dělnicím. Jak se oblékaly selky na pole, tak chodily oblečené dělnice do továren: ve třech spodních sukních s vrchní »tištěnkou«, v široké zástěře — »fěrtuchu«, kryjící i boky, a »plusce« — volném kabátku do pasu, s dlouhými rukávy. V továrně při práci nebo i doma, aby se »tištěnka« ušetřila, oblékala se obyčejná sukně »cajková«, zvaná »trajda«. V zimě se přes teplejší »plusku« přehazoval menší vlňáček. V tomto všedním oblečení chodí v Židenicích už poslední osmdesátileté stařenky.

Abych mohla aspoň takto neúplně zachytit poslední zbytky kroje židenického a juliánovského, bylo třeba shromáždit vzpomínky, fotografie i několik posledních krojových součástí mnoha židenických a juliánovských pamětnic, hlavně bývalých stárek, které se rády vyprávěním vracely do svého mládí. Pomohla mi především 82letá paní Uhrová, roz. Wiesmannová, bývalá selka ze Židenic, 82letá paní Samohýlová, roz. Hadová, bývalá tovární dělnice ze Židenic, 79letá paní Karásková, roz. Jarošová, bývalá tovární dělnice ze Židenic, 62letá paní Chlupová, roz. Graumannová z Juliánova, a 70letá paní Saidová, roz. Karlíková z Juliánova, která darovala do sbírek Moravského musea poslední juliánovskou batistovou vyšívanou půlku. Všem, i těm, které tu nebyly uvedeny, děkuji za jejich spolupráci.

8 *Poslední fáze juliánovského kroje*